

Sabir Əhmədlinin “Yamacda nişanə” povestində psixologizm

Elmira Babayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail: elmirababayeva0791@gmail.com

Annotasiya. Azərbaycan ədəbiyyatının 60-cı illər nəslə – Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu və başqaları cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri, təbəddülatları, yeni ədəbi obrazları, yeni insan duyğularını əks etdirməklə insanın sosial-mənəvi problemlərini açmağa nail oldular. Onlar sosializm çərçivəsindən kənara çıxaraq insan amilini ön plana çəkmiş və onun daxili dünyasının ən dərin qatlarına enməyə müvəffəq olmuşlar. 60-cı illər nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən olan Sabir Əhmədlinin “Yamacda nişanə” povestində psixologizm” məqaləsində də bu önəmli məsələlərdən bəhs olunur. Əsərin baş qəhrəmanı Laçının təmsalında insanın daxili dünyasına səyahət, ictimai varlığa yeni münasibət, sadə insanın həyatının alt qatındakı dərinlik, mənəvi baxımdan kamil insanın kəşfi kimi ciddi problemlər irəli sürülür, yeni və vahid insan konsepsiyasının formalaşması məsələləri təhlilə cəlb edilir. Bununla yanaşı, məqalədə Qulu Xəlilov, Yaşar Qarayev, Bəkir Nəbiyev, Nazif Qəhrəmanlı, Akif Hüseynov, Vəqif Yusifli, Tehran Əlişanoğlu və başqa tədqiqatçıların araşdırmalarına istinad edilərək paralellər və müqayisələr əsasında problem tədqiqatına cəlb olunur.

Açar sözlər: “altmışıncılar”, Sabir Əhmədli, “Yamacda nişanə”, insan və zaman problemi, psixoloji nəsr, sosializm cəmiyyəti və insan amili, sosial-mənəvi problemlər

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 18.01.2024; qəbul edilib – 02.02.2024

Psychologism in Sabir Ahmadov's narrative “Trail on the hill”

Elmira Babayeva

Doctor of Philosophy in Philology
Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
E-mail: elmirababayeva0791@gmail.com

Abstract. The 60s generation of Azerbaijani literature - Anar, Elchin, Yusif Samadoglu and others managed to uncover the social and moral problems of the person, reflecting the changes in society, their problems, new literary images and new human emotions. They went beyond the limits of socialist realism and put the human factor in the forefront and managed to penetrate the deepest parts of its inner world. The article “Psychologism in the narrative “Trail on the Hill” by Sabir Ahmadov, a prominent figure of the 60s, also deals with these important issues. Serious problems such as the journey into the inner world of human beings, the new attitude to social being, the depths of the ordinary person's life, the discovery of a spiritually mature person, and the creation of a new and unified human concept are addressed. In addition, the article draws the problem on

research based on parallels and comparisons, referring research by Bakir Nabiye, Gulu Khalilov, Yashar Garayev, Nazif Gahramanli, Akif Huseynov, Vagif Yusifli, Tehran Alishanoglu and others.
Keywords: 60s, Sabir Ahmadli, “Trail on the Hill”, human and time problems, psychological publication, socialist society and human factor, socio-moral problems

Article history: received – 18.01.2024; accepted – 02.02.2024

Giriş / Introduction

XX əsrin 60-cı illərindən etibarən cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər ədəbiyyatdan da yan keçmədi. Sosializm cəmiyyətində baş verən təbəddülatları yeni ədəbi obrazların, yeni insan duyğularının ədəbiyyata gətirilməsinə tələb edirdi. Ədəbiyyatda kök salmış hegemon ideologiyanın monotonluğu yeni tipli yazıçıları təmin etmir, onlar şişirdilmiş qəhrəmanları yerinə real “kiçik” insan obrazına müraciət etməyə başlayırdılar. Bu insanların həyat tərzini heç kimdən fərqlənmirdi, qeyri-adi istedadları və ehtirasları yox idi. Ancaq bunun əvəzinə bu insanların ilk baxışdan diqqət çəkməyən, yazıçı tərəfindən xüsusi vurğulanmayan mənəvi dünyalarına enilirdi. Sosial-mənəvi problemləri, sıxıntıları olan bu qəhrəmanların ortaya çıxma zərurətini Mehdi Hüseyn hələ 1962-ci ildə qeyd edir, sanki gələcək ədəbiyyatın manifestini açıqlayaraq yazırdı: “Mən cəsarətlə deyə bilərəm ki, bədii nəsrimizdə də, şeirimizdə də yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşuq. Bu mərhələnin artıq qatı mövqə tutduğunu iddia etmək üçün tələsməyə ehtiyac yoxdur. Ən mühüm cəhət budur ki, həmin mərhələyə keçməyin tarixi labüdlüyünü bütün ədəbi ictimaiyyətimiz aydın hiss etməkdədir. Həyat hadisələrinin və insan surətlərinin təsvirində və mənalandırılmasında nə isə daha lirik, psixoloji təhlildə daha təmkinli və kamil bir üsul axtarmağın, daha tərəvətli və təzə ifadə vasitələrinə meyil göstərməyin özü heç də az əhəmiyyətli deyildir” [1, s.3].

Ədəbiyyata “60-cılar” kimi daxil olan nəsil Bəkir Nəbiyev, Qulu Xəlilov, Yəhya Seyidov, Yaşar Qarayev, Nazif Qəhrəmanlı, Akif Hüseynov, Vəqif Yusifli, Tehran Əlişanoğlu və başqalarının tədqiqat predmeti olmuşdur. İnsan və zaman, həyat həqiqətlərinin bədii həqiqətə çevrilməsi, global problemlər, konflikt kimi məsələlər bu tədqiqatçıların qələmində elmi ədəbiyyata gətirilmişdir. Bu tədqiqatlarda yazıçıların üslub, forma, təsvir və ifadə vasitələrinə yeni münasibəti də diqqətdən kənarda qalmamışdır.

Əsas hissə / Main part

60-cılar nəsrinin əsas problematik məsələlərindən biri də yeni psixoloji nəsrin meydana çıxması idi. İlyas Əfəndiyev, Anar, Elçin, İsa Hüseynov, Sabir Əhmədli kimi yazıçıların əsərlərində insanın daxili dünyasına səyahət, ictimai varlığa yeni münasibət, sadə insan həyatının alt qatındakı dərinlik, mənəvi baxımdan kamil insanın kəşfi kimi məsələlər irəli sürülür, yeni və vahid insan konsepsiyası formalaşır.

“Psixoloji varlıq olan İnsanın içi, içəri dünyası ictimai məzmundan (sosial əhatədən) tutmuş, mənəvi-əxlaqi dəyərlərə, fəlsəfi sıraya (insan – varlıq, insan – dünya münasibətlərinə) qədər ən müxtəlif səviyyələrdə gəzişir, “öz həqiqətinə” yetməyə can atır. İnsanın iç dünyası nəsrin əsas predmetinə çevrildiyindən, məhz bu səbəbdən təhqiqatların tez-tez yeni nəsrin aparıcı keyfiyyəti kimi təbii etdikləri psixologizm qabarıq, funksionallıq kəsb edir” [2, s.228].

Psixologizm ədəbi tənqidin də diqqətində olmuş, M.İmanovun “Azərbaycan nəsrində psixologizm”, S.İldırımzadənin “Müasir Azərbaycan nəsrində mənəvi-psixoloji problemlər”, S.Həsənovanın “Müasir Azərbaycan hekayələrində psixoloji təhlil” və başqa tədqiqatlarda nəsrin daxili təkamülü araşdırılmışdır.

111

lamaq da onu məktəbə – dolayısı ilə cəmiyyətə dözməyə məcbur edə bilmir. Cəmiyyətlə barışmazlıq elə uşaqlığından – məktəb illərindən Laçında formalaşmışdı.

Laçını sındırmaq üçün Həsənxanın seçdiyi vasitə uzun müddət davam edə bilmir, o, bir gün bu sərhədləri sındırır: “Həsənxan, məşin adam kimidir. Bir yerdə saxlayarsan, saxlayarsan, axırda bilməzə tərpənməz, inan. Sürüm yuxarı kəhrizə, vaxlayım, həm də üzünə su çiləyib havaya verim, qəramətdən çıxsin” (4). Bununla Laçın sətraltı olaraq ona qarşı yönələn qüvvələrə etirazını bildirir.

Laçının işə düzəlməsindən sonra səhhəti normallaşan, təhlükənin keçdiyini düşünən ağbaş kişi “Lələ”nin (yağınsoğuduran maşına uşaqların verdiyi ad – E.B.) ortaya çıxmasından sonra yenidən xəstələnir. Onu xəstə cəmiyyətin simvolu olaraq təqdim edən yazıçı fərqlilik, yenilik, gözəllik gördüyü halda buna özünəməxsus reaksiya verən bir varlıq kimi yanaşır. Laçının əhali üçün su daşımamasından sonra insanlar barışması onun adıləməyə doğru getdiyini göstərir. Ağbaş kişidən üzr istəməsi, onunla barışması da xəstə cəmiyyətlə Laçının razılaşmağa başladığının əlamətidir. Bu vəziyyət onun Həsənxanla dialoquna qədər davam edir. Həsənxan yaşadığı cəmiyyətdən yüksəkdə dayanan Laçına qarşı göstərdiyi münasibətdən, onu su daşıyaraq sənən, rüsvat alaraq bəsitləşən bir varlığa çevirməsindən utanc hissi duyur. “... ən çətin, fəqət etibarlı və ağıllı tədbir yəna də ondan ibarətdir ki, Laçın canında olan onu özünə hiss etmədən yavaş-yavaş yox etmək. İstiyə qarşı soyuqluq” (4). Laçının alovlanmaq təhlükəsinin qarşısını almaq üçün planlar quran Həsənxan onu iki vasitə ilə – Laçını ona biganə olmayan mamaça ilə qarşılaşdırmaq və onun hər gün su ilə təması-nı təmin etməkə “yola gətirməyə” çalışır.

Bütün vasitələr sınıfından sonra onun gecə növbəsində işləməsinə də təşkil etmək üçün rəhbərlik səviyyəsində göstərişlər verilir. Ancaq bu, Laçının qabağında yeni, heç bilmədiyi bir dünya açır. 30-cu illərdə bənditlərlə mübarizədə həlak olmuş sərhədi aşgırın məzarını görməsi, ordan yayılan işığın fərqi olmasa sanki gələcəkdə də onun cəmiyyətin səhidi olacağına bir işarədir. Şəhid məzarını qəbiristanlıq xofu kimi deyil, bir nur mənbəyi kimi qəbul edən Laçın Həsənxanın önündə də heç bilmədiyi yeni üfüqlər açır. Laçın linglə uzun illər bağlı qalan pəncərəni aralayaraq Həsənxana, dolayısı yolla cəmiyyətə yeni bir pəncərə açla bilməsinin mümkünlüyünü göstərir. Ancaq bu cəmiyyət Həsənxan kimi Laçına qarşı tolerant ola bilmir. Laçınla ünsiyyətdə mənen arındığının fərqi-nə varan Həsənxan cəmiyyətin buna hazır olmadığını da dərk edir.

Laçın obrazına geniş pəncərədən baxarkən onu italyan yazıçısı Dino Buzzatinin hələ 1940-cı ildə yaratdığı, “Tatar çölü” romanının qəhrəmanı Covanni Droqoya bənzədi bilirik. Tatar çölündəki qalaya hərbiç kimi gedən Covanni ömrü boyu şimaldan gələcək düşmənləri gözləyir və özünün şanlı əsgər kimi döyüşəcəyinə, qalib ordunun komandanı olacağına ümid edir. Ancaq o gün gələndə Droqo işindən uzaqlaşdırılır. Laçın obrazının düşüncələri də bu baxımdan maraqlıdır. “O zaman, həmin daşqınlarda ölü alətlər adamların nəzərində elə qüvvəyə çevriləcək ki, əvəzsiz... Bu isə ancaq yangın düşsə, mümkündür. Höftələr, aylar, bəlkə illər keçəcək. Laçın bu höftələrən onun-u-yüzünü buraxıb birində yaşaya biləcək. Ömrün-günün beləcə keçəl qarğıdalı kimi seyrək keçəcəyinin fikrini çəkməkdə ikən, o, bir qədər bərk yatağa uzandığı halda, təzəcə süzülüşü şirə kimi mət, sütlü bir coşğunluq duydu” (4).

Əsərin ən maraqlı məqamlarından biri də Həsənxanla Laçının qadınlar haqda söhbətidir. Cəmiyyətdə əsl kişi hesab edilmək üçün qadınlarla qeyri-qanuni münasibətlərin əsas götürülməsi, bunun kişilər arasında qürur duyulan bir əməl olması Laçına qarşı böyük gəlir. Ona görə Həsənxanla söhbətində yalan danışır. Ancaq sonradan evlənmək məsələsi gündəmə gələndə əvvəl yalan dediyini etiraf edir. Bir qəlbən bir insanı unudub başqasına meyil salmasını dərk edə bilmir. Belə fikir Laçına tamamilə yadadır. O, Saritəldən başqa heç kimlə evlənməyi təəvvürünə belə gətirə bilmir: “Heç vaxt, heç zaman mən başqasının haqqında düşünməmişəm. Gözüm açıldandan qız adına, həyat yoldaşı adına onu görmüşəm. Seçməmişəm, axtarmamışam. Əsgərlikdən ona nə qədər məktub yazmışam, burda da nəçəsini yazmaq istəmişəm. Amma birəcəyini də nə göndərmişəm, nə vermişəm” (4).

Laçın onu dəyişdirməyə çalışan, gücünü gücsüzlüyündən ayıran cəmiyyətə öz daxili monoloqu ilə cavab verir: “İnsanda iki qüvvə yox, bir qüvvə var. O da budur: adam nə qədər güclüdirsə, o qədər gücsüzdür. Hər bir canlı öldürməyi, yıxmağı bacardığı qədər ölməyə, yıxılmağa hazırdır. Gücsüzlük-güclülük eyni qüvvədir, belədən-bələ çevrilir, elədən-elə. Sevgi-məhəbbət də bu təhər, müəllim! Məsal üçün adı bir almanı götürək: həm acıdır, həm şirin. Ayıra bilməzsən onun öz acısını öz şirindən. Su — hidrogeni də var, oksigeni də. Onu da ayıra bilməzsən. Ayıra bilərsən ha, müəllim, onda alma almaltıqda qalmır, su da itir...” (4)

Özündə fəvqəlvüvvə hiss edən Laçın yalnız məzardan gələn işığı görür: “Bu gecə oğlana vəhy gəlmişdi. Bir qədər beləcə davam etsə, hara gedib çıxacaqdı, allah bilirdi... Həmin gecə ay, guya elə nöqtədən çıxmışdı ki, işığı yalnız bir yerə düşürdü. Qonşu yamacın üstəki məzara. Yamacdakı tək qəbir daşı ağappaqdı. Ayın qar ziyasına bənzəyən şüası ordan süzülüb bəridə — yangın idarəsi ilə məzarın arasındakı dərənə üzərində dayanırdı. Elə idi ki, guya həmin dərə boş, quru olmayıb, sahil-lərinəcən siləbəsilə dolu, ağ-göy suyu asta-asta yırgalanan və ancaq gecələr, min gecənin birində gözə görünən təmiz dağ dərəçasıdır” (4).

Laçının əxlaqi məsələlərdə təmizliyi onun mamaça ilə görüşməyə razılıq verməsindən sonra ortaya çıxır. Ancaq bu, bir qədər da kədər doğuran məqamdır. Bu məqamdan sonra onun cəmiyyətə barışmazlığı, hadisələrə dözə bilməməsi daha kəskin nəzərə çarpır. Həsənxanın mamaça ilə əlaqəsi olduğunu düşünərək onu döyür. Onu döyməsinin səbəbi isə təkcə Həsənxanın ona yalan deməsini düşünməsi yox, həm də bir qadının əxlaqına qarşı hörmətsizlik kimi qiymətləndirməsidir. Sonradan məlum olur ki, əslində, onun düşüncələri xəyal imiş. Yaşadığı mühit onu dəliyə çevirir. Yalana nifrət edən Laçın Həsənxanın yoxa çıxması ilə sığuya çəkilir. Bu məqamda yalan deməyə məcbur olması olduqca canlı təsvirlərlə verilmişdir: “O qədər yalan demişdi ki, rəis bir yana, özü özünə hirsələnmişdi. Dünyada yalan danışmaqdan, yalançı görünməkdən də əclaf iş varmı?” (4) Laçının düşdüyü situasiyanı Herman Hesse'nin qəhrəmanları ilə müqayisə etmək mümkündür. Yazıçı həyatda “etməyə” dediyi hər şeyi etmək məcburiyyətində qalan qəhrəmanına göstərir ki, bu hal əslində insanın taleyinin bir hissəsidir. Ancaq bununla nə qədər barışmaq, ya da buna nə qədər baş qaldırmaq insanın təbiətindən, psixoloji durumundan asılıdır.

Laçının psixologiyası Həsənxanın Bakıya gətməsindən sonra daha geniş açılır. Onun gözləri yangınları bir hallusinasiya kimi görür. Burada da əslində xüsusi ştrixlər vardır. Bu zamana kimi onun cəmiyyətlə münasibətləri sanki Həsənxan vasitəsilə tənzimlənir. Həsənxan alışmaqda olan odun üstünə atılan sudur. Ancaq bu alovu söndürmür, nəzarət altında saxlayır. Onun gedişi ilə yangın nəzarətdən çıxır. Laçın hər gecə şəhərin başqa-başqa yerlərindən yangın xəbərləri aldığı güman edir.

Bu, yazıçının arzularını əks etdirmə biçimidir. O, həqiqətən, yeni yangınların olmasını, sabitliyin pozulmasını, yeni bir odun canlılıq yaratmasını istəyir. Bunun mümkün olmadığı, insanların yeknesəkliyə uyumlu həyat tərzini keçirdiyi mühitdə isə o yangının olması mümkünsüzdür.

Gecənin gündüzə çevrildiyi bir ildırım gecədə isə Laçın tamamilə yox olmağı seçir. Ona qarşı birmənalı münasibət göstərməyən cəmiyyət onun üçün dözülməz olur. O işığın məhv olduğu gecə Həsənxan ümid edir ki, Laçın məşindən düşüb canını qurtarmış ola bilər. Əslində, bu işığın həyatına gətirdiyi mənanın fərqi olmaqla surət kimi Həsənxan obrazı xüsusi fərqlənir.

Həsənxan bilir ki, onun istinadgahı həmişə tənha əsgər məzarı olmuşdu. Buna görə də sürüşmə baş verəndə onun uçuruna yox, məzara baxdığına şübhəsi yox idi. “Görəsən, qarajdan çıxarkən arxaya baxmışımı? Baxıbsa, yeganə nişanətək həmin əsgər məzarını görüb” (4). Sabir Əhmədli nurdan qopub gələn tənha obrazını zülmət dünyadan qoparıb yenidən gəlidiyi yerə – nura qovuşdurur. Cismən ölən Laçın, əslində ona layiq olmayan cəmiyyətdən uzaqlaşaraq əbədiyaşarlıq qazanır.

Nəticə / Conclusion

Sabir Əhmədli zəngin və çoxşəxəli Azərbaycan ədəbiyyatına yeni forma, məzmun, dil və ifadə orijinallığı, nəsrimizə dövrün, zamanın bütün təbəddülatlarını dərk edən, anlayan tipik insan obrazını gətirən istedadlı yazıçılarımızdandır. Azərbaycan nəsrini ənənəvi stereotiplərdən uzaqlaşdıraraq ona tamamilə yeni ideya, özünəməxsus forma və struktur özəlliyi bəxş edən yazıçının geniş və çoxcəhətli yaradıcılığı ədəbiyyatımızın yadda qalan səhifələrini təşkil edir. Azərbaycan romanının inkişafında müstəsna rol oynayan Sabir Əhmədlinin sovet imperiyasının iç üzünü açan, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi və sosial problemləri geniş epik lövhələrlə əks etdirən monumental əsərləri Azərbaycan nəsrinin ən yadda qalan səhifələri kimi çağdaş ədəbiyyatımızın zəngin söz xəzinəsində mühüm yer tutur.

Ədəbiyyat / References

1. Mehdi, H. Yeni mərhələ, yeni vəzifələr. "Azərbaycan" jurnalı, – 1962, № 7.
2. Əlişanoğlu, T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. – Bakı: Elm, – 2006. – 312 s.
3. <http://www.asifataocagi.com/wp-content/uploads/2014/06/insan-ve-senet.pdf>
4. <http://www.azadliq.org/a/24705144.html>

Психологизм в повести Сабира Ахмедова «След на холме»

Эльмира Бабаева

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА

E-mail: elmirababayeva0791@gmail.com

Резюме. Поколение так называемых «шестидесятников» в литературе Азербайджана – Анар, Эльчин, Юсиф Самедоглу и другие сумели достичь глубокого раскрытия социально-нравственных проблем современного им человека, отображая перемены и преобразования, происходившие в обществе, новые человеческие ощущения, сложившиеся в результате них, а также создавая новые художественно-литературные образы. Выходя за рамки идейно-литературных канонов социалистического реализма, они выдвинули на передний план человеческий фактор, добившись проникновения в самые глубинные пласты его внутреннего мира. В представленной статье анализируются вышеотмеченные значимые вопросы, встречающиеся в повести Сабира Ахмедова, видного представителя прозы шестидесятников, «След на холме». При этом выдвигаются такие серьезные проблемы, как своеобразное путешествие во внутренний мир человека в лице главного героя произведения Лачына, глубина низшего пласта жизненного мира простого человека, открытие нравственно совершенного человека. Так же привлекаются к анализу вопросы, связанные с формированием концепции нового и единого человека. Вместе с тем, в данной статье указанная проблема изучается на основе параллелей и сравнений, базирующихся на научных работах таких исследователей, как Бекир Набиев, Гулу Халилов, Яшар Караев, Назиф Гахраманлы, Акиф Гусейнов, Вагиф Юсифли, Техран Алишаноглу и других.

Ключевые слова: «шестидесятники», Сабир Ахмедов, «След на холме», проблема человека и Времени, психологическая проза, социалистическое общество и человеческий фактор, социально-нравственные проблемы